محمد چٽل بوزدار

استاد بخاريءَ جي شاعريءَ ۾ ترقي پسند فڪر جو تحقيقي جائزو

Analysis of Progressive Thought in the Poetry of Ustad Bukhari

Abstract

This research paper demonstrates that under the influence of the progressive movement, excellent poetry was produced in the Sindhi language. Sindhi poets shifted their focus to the common man, abandoning topics such as flowers and nightingales (aestheticism), and instead wrote about human feelings and desires, representing the issues of the public. They played a significant role in bringing people out of darkness and showing them brighter paths in life. Ustad Bukhari (d.1993) is one such liberal, life-oriented, and progressive poet. This paper highlights that Ustad Bukhari meticulously connected his progressive ideological thoughts with the people, and his creative work is evident in how he represented the exploited and oppressed class through poetry. He emerged as a prominent sage to voice for the sorrows of Sindh and the Sindhi people. Throughout his life, Ustad Bukhari dreamed of the prosperity of his land. As a progressive poet, he conveyed the message of hard work and struggle for the progress of the motherland. He spread his thoughts through his poetry to guide his people towards development and prosperity. He played a significant role in spreading progressive thought among the common masses. The main aim of this research paper to study the progressive poetry of Ustad Bukhari.

Keywords: Sindhi Modern Poetry, Progressive thought, Ustad Bukhari, Voice for exploited class

انسان هر دور ۾ ترقي پسند رهيو آهي. روشن خيال شاعرن ۽ اديبن پُراڻ پسنديءَ، دقيانوسي روايتن کي رد ڪري ادب ۾ نون خيالن ۽ رجحانن کي هٿي ڏني آهي. ترقي پسند ادب زندگيءَ کي ترقيءَ جي راهن تي سفر ڪرڻ لاءِ اتساهيندو آهي اندر مان مايوسين ۽ ناڪامين جو خاتمو آڻي زندگيءَ کي سگهارو بڻائڻ لاءِ ڪردار ادا ڪندو

آهي. تاريخن مان ثابت ٿئي ٿو تہ سنڌ ۾ ترقي پسند سوچ صدين کان وٺي رهي آهي. سنڌ ۾ ترقي پسنديءَ جي ابتدا موهن جي دڙي کان نظر اچي ٿي. سموري سنڌي ڪلاسيڪل شاعريءَ ۾ پڻ ترقي پسند فڪر موجود آهي. شاھ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ڪلام جو تجزيو ڪنداسين تہ سندس ڪلام تي بہ ترقي پسند فڪر جو گهرو اثر نظر اچي ٿو. جڏهن تہ سمورن صوفي شاعرن وٽ بہ اهو جديد فڪر ملي ٿو. ننڍي ڪنڊ ۾ ترقي پسند تحريڪ جي ابتدا سيد سجاد ظهير، رشيد جهان، ملڪ راج آنند، ڪرشن چندر ۽ ٻين ترقي پسند اديبن هندستان جي لکنو شهر ۾ هڪ زبردست ڪانفرنس ڪوٺائي شاندار نموني ۾ ڪئي هئي. هن تاريخي نوعيت جي ڪانفرنس جي صدارت نامور اديب منشي پريم چند ڪئي هئي، جنهن ۾ مختلف ٻولين جي وڏن وڏن اديبن شرڪت ڪئي هئي. هن ڪانفرنس جو پڌرنامو سيد سجاد ظهير ۽ ملڪ راج آنند لکيو آهي. هن ڪانفرنس جا سنڌي ادب تي پڻ زبردست اثر پيا. ترقي پسند فڪر کي عام ڪرڻ ۾ ميان جي ڳوٺ شڪارپور مان جاري ٿيندڙ سنڌو مخزن تاريخي ڪردار ادا ڪيو. گوبند پنجابيءَ، برڪت آزاد، گوبند مالهيءَ، حشو ڪيولراماڻي، سوڀي گيانچنداڻي ، محمد ابراهيم جويي ۽ محمد امين کوسي هن فڪر کي هٿي ڏيڻ ۾ سنڌ ۾ يادگار ۽ نمايان ڪردار ادا ڪيو آهي، اهوئي سبب آهي جو ترقي پسند لاڙو پوري دنيا جي ادب تي اثر انداز ٿيڻ سان گڏ سنڌ جي اندر هڪ تحريڪ ٿي اُڀريو هو. ڊاڪٽر اسحاق سميجو لکي ٿو تہ: ”سنڌ جي ادبي تاريخن جو جائزو وٺڻ کان پوءِ اها ڳالهہ آسانيءَ سان ڪري سگهجي ٿي تہ هن وقت تائين فڪري سطح تي جن علمي ۽ ادبي تحريڪن سنڌي ادب کي وڏ ۾ وڏ متاثر ڪيو آهي ۽ جن تحريڪن جي اثر هيٺ سنڌي ادب ۽ خاص طور شاعري فڪر ۽ خيال جون بي شمار نيون اونچايون سر ڪيون آهن، تن ۾ تصوف جي تحريڪ کان پوءَ ترقي پسند تحريڪ کي ئي مرڪزي حيثيت حاصل آهي.“ (1)

ترقي پسند تحريڪ جي اثر هيٺ سنڌيءَ ۾ زبردست شاعري ڪئي وئي، سنڌي شاعرن پنهنجي شاعريءَ جو رخ عوام طرف رکيو ۽ گل و بلبل جهڙين پراڻين تشبيهن کي ڇڏي عوامي امنگن ۽ احساسن کي پنهنجي لکڻين جو موضوع بڻايو آهي. انسانيت کي اونداهن پيچرن تان ڪڍي زندگيءَ جي روشن راهن طرف وٺي اچڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو آهي. رسول بخش پليجي پنهنجي ڪتاب انڌا اونڌا ويچ ۾ لکيو آهي تہ ”روشن خيال اديب پنهنجي ذات تائين محدود نہ هوندو آهي بلڪ سموري انسانيت سان محبت رکندڙ هوندو آهي. سنڌ ۾ ڪشنچند بيوس جو نظم ”الله جُهري مَر شال غريبن جي جهوپڙي“ حيدر بخش جتوئي جو ”پلي آئين جي آئين درياھ شاھ“

فتح محمد سيوهاڻيءَ جو "دنيا جو دور" حافظ حيات شاھ جو نظم "دلاسو" وغيره مغربي ادب جي اثر هيٺ نئين دور جي سنڌي شاعريءَ جي پرھ ڦُٽڻ جا آثار هئا. هنن شعرن جا شاعر، جن جي سموري ڪائنات يار جي گهٽيءَ تائين محدود آهي جي رڳو مطلب جا يار آهن ۽ جن کي يار ملي وڃي تہ پوءِ سڄي دنيا وڃي ڦاهو ڪائي مري." (2)

اهڙن روشن خيال، زندگي پرست ۽ ترقي پسند شاعرن ۾ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي، عبد الڪريم گدائي، شيخ اياز، سرويچ سجاولي، ابراهيم منشي، فتاح ملڪ، تنوير عباسي، سراج ميمڻ، خاڪي جويو، بردو سنڌي، نياز همايوني، شمشير الحيدري، امداد حسيني، انور پيرزادو ۽ استاد بخاري جا نالا اچي وڃن ٿا. جن پنهنجو فڪري تعلق عوام ۽ وطن سان جوڙي ڇڏيو هو. ان سلسلي ۾ استاد بخاريءَ جو تخليقي پورهيو نمايان نظر اچي ٿو جنهن پنهنجي ڪلام ذريعي مظلوم طبقي جي ڀرپور نمائندگي ڪئي هئي، هو هڪ دور جو آواز بڻجي اُڀريو هو. سندس ڪلام ۾ سنڌ ۽ سنڌي عوام جا درد سمايل آهن. هن سموري زندگي ديس جي خوشحاليءَ جا خواب ڏٺا هئا ۽ سنڌ جي درد تي تڙپي قلم کنيو هو.

تنهنجي اک ۾ پُتلي ناهي پٿري آهي
سنڌ سڙي پئي تنهنجي اک روئي بہ نہ ٿي
تنهنجي بت ۾ رت جي بدلي ريتي آهي
خلق لڇي پئي تنهنجي دل ڇرڪي بہ نہ ٿي. (3)

استاد بخاري ترقي پسند شاعر جي حيثيت سان ڌرتيءَ جي ترقي لاءِ عوام کي ڀرپور محنت ۽ جدوجهد جو پيغام ڏيندي چيو تہ:

محبت سان ڀرپور محنت ڪنداسين،
۽ محنت جي هر ريت عزت ڪنداسين،
۽ عزت اسان جي انهيءَ ۾ ئي آهي،
تہ پيارن پنهوارن جي خدمت ڪنداسين. (4)

استاد بخاريءِ جي شاعريءَ ۾ ظالم قوتن خلاف وڏي مزاحمت آهي، سندس شعرن ۾ بهادري، جرئتمندي ۽ بيباڪي وڏي پيماني تي موجود آهي

هٿين خالي اسين ظلمن سان لڙنداسين لڙڻ ڏسجو
اميد آهي يقين آهي تہ ڪٽنداسين ڪٽڻ ڏسجو

جبل ايندا اڳيان، جبلن جا سينا ڏاري وجهنداسين
بهرحالت اسين منزل ڏي وڌنداسين وڌڻ ڏسجو. (5)

ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ پنهنجي پي ايچ ڊي مقالي ۾ استاد بخاريءَ جي ترقي پسندي ۽ روشن خياليءَ جي حوالي سان راءِ ڏيندي لکي ٿو ته، ”استاد بخاري دنيا جي ماضيءَ ۽ مستقبل تي نظر ڊوڙائيندي انسان جي مجموعي ترقي، زندگيءَ جون رمزون، طبيعت جا مختلف لاڙا پورهئي ۽ پورهيت جي اهميت، پنهنجي ديس جي ماروئڙن جي غربت ۽ بي وسي، سيئي موضوع پنهنجي شاعريءَ ۾ آندا آهن، پر جيڪو سندس شاعريءَ ۾ روشن خيالي ۽ اميد پرستيءَ جو پهلو آهي، اهو آهي پاڻ کي انسان مڃرائڻ.“ (6)

استاد بخاري پوري قوم کي ترقيءَ جي راهن تي ڪاميابين سان همڪنار ڪرڻ لاءِ شعرن ذريعي ڪارائتا پيغام عام ڪيا هئا.

ڇو ڪٿي رڪجون رفيقو ارتقا رُڪجي نہ ٿي
زندگيءَ جي آرزو ۾ جُستجو ٿڪجي نہ ٿي
ساٿيو، سندرا ٻڌي، هلندا هلو وڌندا هلو،
پاڻ ڇو بيهي رهون دنيا جڏهن بيهي نہ ٿي. (7)

روشن خيالي

يورپ ۾ جڏهن ماڻهو مذهبي اثر هيٺ جهالت جي اونداهيءَ ۾ زندگي بسر ڪري رهيا هئا. تعصب ۽ تنگ نظري ماڻهن جو جيئڻ جنجال ڪري ڇڏيو هو. وهمن، وسوسن ۽ انڌن عقيدن سڄي علائقي کي جهنم بڻائي ڇڏيو هو. علم، عقل ۽ ڏاهپ تي پابندي هئي. نئين سوچ، نون خيالن ۽ نئين فلسفي جي ڳالهہ ڪرڻ وارن کي جيلن ۾ واڙي خطرناڪ سزائون ڏنيون وينديون هيون، قتل ڪرايو ويندو هو. چوٿين صديءَ کان وٺي چوڏهين صديءَ تائين اهڙي عذاب جو طويل سلسلو جاري رهيو. پر جيئن تہ ڪيتري بہ ڊگهي رات ڇو نہ هجي باک ضرور ڦٽي آهي. سجاڳيءَ واري دور جي شروعات ٿي، جنهن کي نشاط ثانيہ (Renaissance) جو نالو ڏنو ويو. اُن ذريعي سجاڳي ۽ روشن خياليءَ وارين تحريڪن زور ورتو. سڄي يورپ ۾ هڪ زبردست ذهني انقلاب آيو. پراڻن قدرن جون زنجيرون ٽٽڻ لڳيون، دوکي جو ديوارون ڪِرڻ لڳيون، سائنسي تجربن، ڪاغذ ناهڻ جي هنر، ڇاپي جي

مشينن جي ايجاد ترقيءَ جون نيون راهون پيدا ڪري ڇڏيون هيون. روشن خيالي واري تحريڪ ڪيترين ئي آسانيون پيدا ڪيون هيون. ڊاڪٽر غفور ميمڻ لکي ٿو ته، ”اهڙي طرح روشن خيال فڪر جي شروعات ڪٽر تنگ نظر مذهبي ماحول ۾ ٿي، جنهن جا بنيادي نڪتا اهي هئا ته انسان جي تڪميل ۽ عروج رڳو مذهبي زندگيءَ رستي نه پر هن دنيا ۾ بين علمن سان ٿئي ٿو. انسان جي منزل صرف خدا جي خوشنودي حاصل ڪرڻ نه پر دنيا ۾ تعمير ۽ ترقيءَ ۾ آهي، انسان صرف رياست ۽ مذهب جو معمولي جزو نه آهي، پر انسان جي انفرادي ذات به هڪ وڏي اهميت جي حامل آهي.“ (8)

سنڌ ۾ تصوف جي اثر جي ڪري صدين کان وٺي پيار ۽ امن وارو ماحول رهيو، پر ان خوبصورت ۽ پُرسڪون ماحول کي ڌارين جي آبادڪاري وڏو نقصان ڏنو. قبيلائي جهڳڙا ۽ قتل و غارت سنڌ ۾ ڌارين جي ڏاڍ جي ڪري عام رهيا آهن، پر صوفي شاعرن، روشن خيال ليکڪن پنهنجي بهترين فڪر ذريعي سنڌ جي ادب جي گلشن جي آبياري پئي ڪئي آهي. سنڌ ۾ چارڻ، ڀٽ فقير، جوڳي ۽ درويش لوڪ قصن ۾ پيار، امن جو ڦهلاءُ ڪندا رهيا هئا. جڏهن ته انگريزن واري حڪومت دوران روشن خيالي، ترقي ۽ خوشحاليءَ جو دور آيو. علم، ادب، سائنس ترقي ڪئي، ٿياسافيڪل تحريڪ شروع ٿي. ان سلسلي ۾ سموري سنڌ اندر ليڪچر پروگرام ڪرائي جاڳرتا ڏني وئي هئي، مطلب ته اها روشن خياليءَ واري تحريڪ لڳاتار جاري رهي، جنهن جا سنڌي شعر و ادب تي پڻ اثر ٿيا. سنڌي ساجهه وندن ۽ تخليقڪارن ۾ حيدر بخش جتوئي، عبدالڪريم گدائي، محمد ابراهيم جويو، شيخ اياز، بردو سنڌي، انور پيرزادو، نياز همايوني، شمشيرالحيدري، امداد حسيني، استاد بخاري ۽ ٻيا ترقي پسند سوچ تحت سجاڳي ڦهلائڻ ۾ اڳيرا رهيا. استاد بخاري ان حوالي سان نهايت اهم شاعر آهي، جنهن دنيا اندر رائج فڪري ڌارائن جي اثر هيٺ شاعري پئي ڪئي. هن پنهنجي ڪلام ذريعي روشن خياليءَ واري فڪري تحريڪ کي عام ڪرڻ ۾ ڀرپور ڪردار ادا ڪيو. سندس هي چوسٽو بهترين مثال آهي.

ڀهاڙن جون وڏيون چوٽيون جهڪائين تون،
خلائن ۾ اپالن کي ڊڪائين تون،
عظيم انسان مان توکي مڃيندس پو
جڏهن سنسار جا آنسو سڪائين تون. (9)

دنيا اندر ترقي ۽ روشن خياليءَ واري ڪامياب سفر پويان ڏاهن، فلاسافرن ۽ سائنسدانن جو هٿ آهي، جن دنيا کي مذهبي پنجوڙ ۽ تاريڪين مان ٻاهر ڪڍي روشنين جي راهه تي گامزن ڪيو آهي. استاد بخاري چوي ٿو ته:

او ڏاها، تنهنجي ڏاهپ جو پڙاڏو
هوا ۾، هير ۾، اوتر ۾ آهي،
اٿيو رائين ڪان راويءَ ڪان گذريو
سڄي سنسار ۾، گهر گهر ۾ آهي. (10)

استاد بخاريءَ جي شاعريءَ ۾ طبقاتي سماج جا عڪس

هي سماج جيڪو قدرتي طور تي طبقاتي ناهي، جنهن کي جاگيرداري ۽ سرمائيداري نظام جي ڪري هٿ وٺي طبقاتي بڻايو ويو آهي، نتيجي ۾ سماجي اڻ برابري، احساس ڪمتري، سماجي ناانصافي، انساني حقن جي پيچڪڙي، انساني قدرن جي لتاڙ قومي طبقاتي غلامي انسانيت جو جيئڻ جنجال ڪري ڇڏيو آهي. اهڙي ڀروپي طبقاتي سماج ۾ انقلابي سوچ رکندڙ شاعرن ۽ اديبن طبقاتي اڻ برابري، غريبن ۽ پورهيتن سان پيش ايندڙ مسئلن، خدائي خلق جي درد کي اندر ۾ محسوس ڪندي، پنهنجي شعرن ۽ لکڻين ذريعي ڀرپور آواز بلند ڪندي پيڙهيل طبقي جو ساٿ ڏيڻ واري عمل کي پنهنجو فرض سمجهي تخليقي سفر کي جاري رکيو آهي، انهن ۾ حيدر بخش جتوئي، ڪامريڊ سوڀو گيانچنداڻي، شيخ اياز، ڄام ساقي، ابن حيات پنهور، سرويچ سجاولي، محمد خان مجيدي، استاد بخاري ۽ ٻيا شامل آهن، جن جي لکڻين ۾ مظلوم انسانيت جي دردن جي ڀرپور عڪاسي موجود آهي. استاد بخاري ان ڏس ۾ نمايان حيثيت رکندڙ شاعر آهي، جنهن پنهنجي شعرن ذريعي سنڌ جي آچپي، پورهيت طبقي جي حقن ۽ راڄ لاءِ آواز اٿاريو هو. طبقاتي سماج اندر رائج اوچ نيچ وارن روين، متڀيد ۽ غلاميءَ واري زندگيءَ خلاف شعر چيا هئا.

هڪڙا اوچا، هڪڙا نيچا، ڪي هيٺا، ڪي زور،
عبرت آهي دنيا! تنهنجي تارازو ۽ تور

مشڪل ملندو ! دنيا تو ۾ انصافي انصاف
تورڻ وارن جي ٿي شايد، نيت ناهي صاف. (11)

هن وڏيرڪي ۽ سرمائيداري نظام ۾ اوچي طبقي جي ميرن پيرن ۽ زردارن کي فقط پنهنجي مان، شان جو فڪر آهي ۽ هر وقت مال ريڙهيو تحريڪ ۾ لڳا پيا آهن. ڪين مسڪين ۽ غريب طبقي جو ڪوئي اونو ناهي. استاد بخاري هڪ هڏ ڏوکي شاعر جي حيثيت سان ان دردناڪ منظر جي عڪاسي ڪندي فرمائي ٿو تہ:

امير، پير کي آ مان شان جو اونو
وچين ڪلاس کي ڪلچر زبان جو اونو
مريض ملڪ جي قرضي عوام کي آهي،
اٿي علاج، لٽي ۽ مڪان جو اونو. (12)

سرمائيداري ۽ جاگيرداري نظام پاران رائج ڪيل هن جهنم بڻيل طبقاتي نظام جي وڏي ناانصافي اها آهي تہ جيڪي پورهيت هن سڄي سرشتي جي نظام کي هلائن ٿا، ۽ پورهيو ڪن ٿا، اهي بنيادي سهولتن کان محروم بڻيل آهن. جيڪي ڪپڙن ٺاهڻ جا ڪارخانا هلائن ٿا، انهن وٽ پائڻ لاءِ ڪپڙا ناهن، جيڪي اٽي جون ملون هلائن ٿا، انهن کي اٽو کائڻ لاءِ ميسر ناهي، جيڪي گهرن جي اڏاوت ڪن ٿا، پاڻ بي گهر بڻيل آهن. استاد بخاري ڇا تہ منظر چٽيو آهي.

جن وٽ پورهيو، پيار صداقت سي ويڳاڻا ڇو
جن وٽ داڻا، ڇاڻا، ناڻا، سي سڀ راڻا ڇو
ماڻهو ماڻهوءَ کي پيو پيڙي، پيڙ هلي ٿي پئي،
هر ڪو خاڪي، ٿيو آ چاڪي، گهر گهر گهاڻا ڇو. (13)

انسان دوستي

دنيا جا جيڪي بہ مذهب هجن، تحريڪون هجن، نظريا هجن، انهن انسانيت سان محبت ۽ انسان دوستيءَ واري سوچ کي اُڀارڻ جي ڳالهہ ڪئي آهي، انساني قدرن ۽ حقن جي پرچار ڪئي آهي، اسان جي مذهب اسلام ۾ تہ حقوق العباد کي عبادت جو درجو مليل آهي، انساني خدمت کي خدائي خدمت چيو ويو آهي ۽ انسان کي قدرت پاران اشرف المخلوقات جو درجو مليل آهي. تصوف سميت سيني تحريڪن انسان دوستيءَ واري تعليم، فهم ۽ شعور جي پرچار ڪئي آهي. انسانن جي وچ ۾ پيدا ٿيل ويڇوٽين ۽ نفرتن کي ختم ڪرڻ لاءِ آواز اُٿاريو آهي. انسان کي خدائي تخليق سمجهي ساڻس پيار ۽ انسيت وارو پيغام بلند ڪيو آهي. صوفي شاعرن ۽ بزرگن انسان جو مان ۽ شان مٿاهون رکڻ لاءِ انسان دوستيءَ واري پيغام کي عام ڪيو آهي.

شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ کان وٺي استاد بخاريءَ تائين سڀني شاعرن خلق جي خدمت، انسان دوستي ۽ انسان شناسيءَ واري فڪر کي پنهنجي شعرن ۾ سمايو آهي ۽ انسان ذات کي امن، ڀائيچاري ۽ محبت سان رهڻ جو درس ڏنو آهي. ان لحاظ کان استاد بخاري اهو شاعر آهي، جنهن وٽ انسان دوستيءَ وارو فڪر جابجا نظر اچي ٿو. سندس ڪلام ۾ اعليٰ انساني قدرن ۽ اصولن جو بيان ملي ٿو جنهن انسان جي عظمت لاءِ شعر چيا آهن.

هي ڪنهن جو خلائن ۾ ڪتو آهه علم،
هي ڪنهن جا ادب ساڻ چميا چنڊ قدم،
هي اشرف مخلوق ۽ هي احسن تقويم،
انسان آ انسان جي عظمت جو قسم. (14)

استاد بخاريءَ جي شاعريءَ ۾ انسانن لاءِ همدردي، رحم ۽ پيار سمايل آهي. انسانيت جي درد کي اندر ۾ محسوس ڪندي، سندس تڪليفن تي تڙپي قلم کڻندڙ سرجڻهار هو جيڪو انسانيت جو علمبردار شاعر هو. انسانيت کي آزاريندڙ ظالم قوتن خلاف هن پنهنجي شعرن ذريعي مزاحمت ڪئي هئي.

غمگين جي گذران لئي گڏ ٿيا آهيون،
ماني نہ رڳو مان لئي گڏ ٿيا آهيون،
يزدان ۽ شيطان تہ نبرن هڪ ٻئي سان،
انسان تہ انسان لئي گڏ ٿيا آهيون. (15)

استاد بخاريءَ جي ڪلام ۾ انسان دوستي ۽ انساني حقن جي سجاڳيءَ واري سوچ سمايل نظر اچي ٿي. هو دنيا جي سڀني انسانن کي مثالي انسان بڻجڻ وارو درس ڏي ٿو. چوي ٿو تہ: ”اي انسان پلي وڃي هماليہ جبل جي چوٽيءَ تي رسائي حاصل ڪر، چنڊ تي پهچڻ لاءِ بہ منع ناهي، پلي آسمانن ۾ وڃي جهاز اڏار پر ان کان اول اهو ضروري آهي تہ انسان بڻجي انسانيت وارو درس عام ڪر.

ڪير آهه ٿو نانگن کي نچڻ سيکاري،
ڪير آهه لوهن کي ٻڪڻ سيکاري،
آ حضرت انسان هي آهي ڪوئي،
هن کي بہ تہ انسان ٿيڻ سيکاري. (16)

اسان جي سنڌ ڏرتي جنهن جي صورتحال انتهائي دردناڪ آهي. قبيلائي جهڳڙن، جنت جهڙي سنڌ کي جهنم بڻائي ڇڏيو آهي. پر استاد بخاري جيڪو انسانيت جي آبياري ڪندڙ شاعر آهي، اهو پنهنجي شعرن ۾ آواز بلند ڪندي چوي ٿو انسان کي انسان سان وڙهڻ نہ گهرجي.

تسليم تہ ماحول صفا گرم آهي،
استاد جي تحرير ذرا نرم آهي،
الله ڪي انسان کي اهي اڪيون ڏي،
انسان ۽ انسان سان وڙهي، شرم آهي. (17)

مظلومن جي حمايت

سچ تہ اهي شاعر عوام جي دلين جي ڌڙڪن بڻجندا آهن، جن جي شاعري مظلوم جو آواز هوندي آهي. عوام سان ٿيندڙناانصافين تي اگر شاعر خاموش هجي تہ سندس لکڻ اجايو آهي ادب ۾ شروع ڪيل ترقي پسنديءَ واري تحريڪ هجي يا حقيقت نگاريءَ واري، انهن جو مقصد انسانيت جي تڪليفن کي ختم ڪري انهن لاءِ آسانيون پيدا ڪرڻ آهي، هن ڀروپي سماج ۾ شاعر ئي تہ پيڙهيل طبقي جو آواز بڻجندا آهن. شاه لطيف، حضرت سچل سرمست، عبدالڪريم گدائي، ڪشنچند بيوس، شيخ اياز، سرويچ سجاولي، نياز همايوني، تنوير عباسي، استادبخاريءَ سميت ڪافي شاعرن جي شاعريءَ ۾ مظلوم عوام جي دردن جا داستان بيان ٿيل آهن. جڏهن تہ استاد بخاريءَ جي شاعريءَ ۾ پيڙهيل طبقي جي نمائندگي ملي ٿي.

نہ ٿو ظلم ٽڪجي تہ مان چو ٽڪان،
چوان ٿو نہ لڪجي مگر پيو لڪان،
اڳيان جهنگ گجگاهہ انڌير جو،
ڪماڙي ڪيو ڪِلڪ پيو ٿو ڪٽيان. (18)

استاد بخاري جي شاعري مظلوم لاءِ آٿت ۽ ظالم لاءِ للڪار آهي سندس لفظ اگر ۽ تاندا آهن. هو غريبن، مسڪينن ۽ نظر انداز ٿيل طبقي جو آواز هو. ڊاڪٽر احسان دانش لکي ٿو تہ، ”استاد حق ۽ انصاف وارو سماج چاهي ٿو اهو سماج جتي مظلوم جو ڪو سڏ ورنائڻ وارو هجي، جتي عدل جي ريت هجي ۽ ماڻهوءَ کي ڪچلڻ بدران اٿڻ جو حوصلو ملي، جيڪڏهن ڪنهن معاشري ۾ ائين نہ هوندو تہ فطري طور بغاوت ڪر ڪڻ لڳندي.“ (19)

استاد بخاري مظلوم انسانيت کي زبان ڏني، هو مظلوم جي دانهن کي تارڻ جو مخالف آهي. سندس شاعراڻو آواز ايترو تہ اثرائتو جو ظالمن کي ڪنبائي وجهندو هو. سندس شعرن ۾ هٿيارن کان بہ وڌيڪ سگهہ هئي.

مظلوم جي آهن کي تہ تاريو ٿا پر،
طوفان اٿن جيڪي اهي ڪٿ رڪجن
انسان جي جذبن کي ڌڪاريو ٿا پر،
ٿيلهن سان ڪٿي سمنڊ جون موجون موٽن. (20)

استاد بخاري مظلومن ۽ محڪومن جي حقن لاءِ وڏي بيباڪيءَ سان قلم جو عَلم بلند ڪيو. عزيز ڪنگراڻي لکي ٿو تہ، "استاد محڪوميت جي گهاڻي ۾ پيڙهيل محڪوم قوم ۽ عوام جو مجبور شاعر ضرور آهي پر هن پنهنجي مجبور زبان سان بہ جبر کي للڪاريو آهي. مجبوريءَ جي سنگهرن ۾ بہ سندس مزاحمت مونجهہ ۾ ناهي. (21)

استاد بخاري مظلومن ۽ محڪومن جو ساٿاري ۽ ظالم قوتن سان مهاڏو اٽڪائيندڙ شاعر هو. ظلم ۽ غلاميءَ جي زنجيرن کي ٽوڙيندڙ سرجڻهار هو. سندس ڪلام ۾ جرئتمندي ۽ بيباڪي جهلڪا ڏيندي نظر اچي ٿي.

ڪيترن ڪمزور هٿڙن جي شڪست
ڏاڍ کي چٽڙيون ڪري ڦاڙي ڇڏيان!
ڪيترن شهزور چنبن جي گرفت،
ظلم کي ذرڙيون ڪري ساڙي ڇڏيان. (22)

حقيقت نگاري

حقيقت نگاري واري تحريڪ سماجي اڻ برابرين ، ناانصافين، ظلم ، جبر ۽ ڏاڍ جي خاتمي ۽ انسانيت جي ڀلائيءَ خاطر ادب ۾ زور ورتو هو. ادب ۾ ڊرامائي انداز، خيالي ڳالهين ۽ غير سائنسي سوچ جي رد عمل ۾ هن لاڙي جي ضرورت محسوس ڪئي وئي هئي. ڊاڪٽر عبد الجبار جوڻيجي حقيقت نگاريءَ متعلق راءِ ڏيندي لکيو آهي تہ، "هن لاڙي موجب افسانن ۽ شعر ۾ ڪيتريون اهڙيون ڳالهيون بيان ٿيون آهن، جن جو حقيقي زندگي ۽ ڪردارن سان واسطو آهي. ليڪ حوالي طور جيئرن جاڳندن ماڻهن جو ذڪر ڪري ٿو." (23) اوڻويهين صديءَ ۾ فرانس مان پيدا ٿيل ادبي حقيقت نگاريءَ واري لاڙي يورپ توڙي ايشيا ۾ زبردست زور ورتو هو يورپ ۾ حقيقت نگاريءَ

جو عروج 1848ع کان 1880ع تائين رهيو. حقيقت نگاريءَ ۾ سماج ۾ وسندڙ دکي انسانيت جي مسئلن، ڏکن ، ڏوجهرن، بک ۽ بدحاليءَ جا حقيقي عڪس هوندا آهن. ڊاڪٽر عبد الجبار جوڻيجي ان متعلق لکيو ته، ”حقيقي مسئلن تي صاف لفظن ۾ لکڻ ۾ نجم عباسي نشانبر آهي. هو علامت نگاريءَ ۽ ٻي ڪنهن اشاريت کي پسند نه ٿو ڪري، شيخ اياز جو نظمي ڊرامو ’ڀڳت سنگهه کي ڦاسي‘ به هڪ اهم ۽ حقيقي ڪردار بابت آهي.“ (24)

سنڌي ٻوليءَ جي شاعرن سماجي حقيقت نگاريءَ جي اثر هيٺ شاعري ڪئي ۽ پنهنجي رچنائن ۾ سماجڪ عڪس پيش ڪيا. انهن شاعرن ۾ شيخ اياز، تنوير عباسي ، نياز همايوني، شمشيرالحيدري ، امداد حسيني، استاد بخاري ۽ ٻيا شامل آهن. استاد بخاري اهو سچيت شاعر آهي، جنهن پنهنجي شعرن ذريعي سماجي حقيقتن ۽ ڌرتيءَ جي درد تي وڏي بيباڪيءَ سان لکيو آهي.

مزورن ڪسانن جي محنت به ڏوڙو
سلي ۾ اٽن ساهه محنت به ڏوڙو
پلو ڪيٺ گهرجي پريو پيٽ گهرجي
غريبن جي سستي سياست به ڏوڙو. (25)

استاد بخاريءَ پيڙهيل طبقي جي ڀرپور نمائندگي ڪندي، سندن پيڙائن ۾ گذرندڙ زندگيءَ جي تصوير ڪشي ڪئي آهي، مزدورن ۽ پورهيتن جي دردن کي پنهنجي شعرن ۾ اهڙيءَ ريت بيان ڪيو آهي، جڻ پاڻ اهڙي دردناڪ مرحلي مان گذريو هجي.

مزدورن جا ڏينهن ڦرن ٿا مل جي ڦيٿن وانگر،
سيٺين جا سرمايا سوگها لوهن ٽنين وانگر،
ظالم انڌا، ٻوڙا، گونگا تابوتن جان آهن،
مظلومن جا واڪ وڃن ٿا پٽ جي دهلن وانگر. (26)

ادب ۾ حقيقت نگاريءَ واري سوچ ۽ لاڙي کي عام ڪندڙ شاعرن ۽ اديبن واقعي به پنهنجي لکڻين ذريعي ادب ۾ هڪ انقلاب برپا ڪري ادب کي دکي انسانيت لاءِ ترجمان بڻايو هو طاقتور ۽ ظالم قوتن پاران غربت جي لڪير کان هيٺ زندگي گذاريندڙ انسانن جي حقن جي پائمالي ڪرڻ وارن ڪڌن عملن جي حقيقتن کي سر عام وائکو ڪيو هو. استاد بخاري به ان ئي سلسلي جو بيباڪ ۽ حقيقت پسند شاعر هو سندس تخليقن ۾ حقيقت بياني وارو انداز نرالو آهي.

مان حق جي ڳالھ ڪريان نہ ڪريان چوٽيءَ تي چڙھي حق ڪوڪي ٿو
مان در در گيت چوان نہ چوان سڻ پٽڪو گھر گھر جاڳي ٿو
ها ڪوھ برابر ڪوھ آھن، پر ڏکندا پوءِ بہ ڏوھ آھن،
جنھن پوڻ ۾ تا پونچال تنبن، تنھن پوڻ جو سينو ڌڙڪي ٿو. (27)

عالمي امن

جيڪڏھن دنيا کي جنت ۾ تبديل ڪرڻو آھي تہ امن، پيار ، محبت واري پيغام کي عام ڪرڻو پوندو اڄ جڏھن دنيا جو جائزو وٺون ٿا تہ سپر پاور ٿيڻ جي شوق ۾ مختلف ملڪن مھلڪ ھٿيارن جي ڊوڙ شروع ڪري ڇڏي آھي. پوري دنيا ائٽم بمن ۽ ميزائلن جي نشاني تي آھي، جيڪا صورتحال انتھائي ڀيانڪ آھي. دنيا کي اھڙي صورتحال مان ڪڍي امن ۽ ترقيءَ جي راھ تي گامزن ڪرڻ لاءِ عالمي امن ۽ پائيچاري واري سوچ کي وسعت ڏيڻ واري تحريڪ کي ڀرپوريت عطا ڪرڻ لاءِ اڳتي اچڻو پوندو ان سلسلي ۾ انسانيت سان پيار ڪندڙ شاعرن ۽ ترقي پسند خيال رکندڙ امن جي سفيرن قومن جي بقا ۽ عظمت لاء پنھنجي شعرن ۽ لکڻين ذريعي هميشه پئي آواز اٿاريو آھي سنڌ جي اندر تصوف واري تحريڪ امن جي تحريڪ ھئي صوفي شاعرن صدين کان وٺي من مان مير ڪڍي انسانيت جي خدمت کي خدائي خدمت سمجھندي، بنا ڪنھن رنگ نسل ۽ ذات جي فرق جي انسانيت جي بقا لاء پاڻ پتوڙيو آھي حضرت سچل سرمست، انسان دشمن ۽ امن دشمن قوتن کي للڪاريندي فرمايو ھو تہ "مان امن جو امير آھيان." بلڪل ان ئي تسلسل ۾ استاد بخاري امن ۽ سلامتيءَ لاء بيباڪيءَ سان آواز بلند ڪري ٿو. استاد بخاري انسانيت ۽ امن سان بي پناھ پيار ڪندڙ شاعر ھو جنھن جي شاعريءَ ۾ سمايل پيغام آفاقي حيثيت رکندڙ آھي. سرڪش سنڌي ھڪ ھنڌ لکيو آھي تہ "تخليقڪار نہ رڳو امن پسند ذھن رکندو آھي، پر امن عالم لاءِ پرچارڪي حيثيت بہ رکندو آھي." (28)

استاد بخاري امن جي سرواڻ شاعر جي حيثيت سان قبيلائي جھڳڙن ۽ فسادن کي سماج لاء انتھائي ھاڃيڪار سمجھندي، پنھنجي شعرن ذريعي پر امن معاشري جي اڏاوت جي ڳالھ ڪئي ھئي، جيڪو پيغام سنڌ جي سرحدن کان ٻاھر پوري دنيا جي لاءِ ھو.

عزم اڏري آسمان کان اڳيرو
عرش اعلي ڪھڪشان کان اڳيرو

امن جو نغمو ڏنم گونجي ويو
سنڌ چا ساري جهان کان اڳيرو. (29)

هٿيارن جي ڊوڙ ائٽم بم جي ايجاد عالمي امن لاءِ خطرو بڻيل آهي، دنيا ائٽمي هٿيارن جا هاڃا خطرناڪ حد تائين پهچي چڪي آهي، ٻي مها ٻاري لڙائي دوران آمريڪا جاپان جي شهر هيرو شيما تي "little Boy" جي نالي سان ائٽمي بم ڪيرايو هو جڏهن ته ساڳيئي ملڪ جي ٻئي شهر ناگاساڪيءَ تي 9 آگسٽ تي "Fat man" جي نالي سان ائٽم بم جو حملو ڪيو هو ٻنهي حملن دوران لڳ ڀڳ ٻن لکن تائين انساني جانين جو نقصان ٿيو هو! جنهن تي پوري دنيا اندر غم، غصي ۽ مايوسيءَ جي لهر پکڙجي وئي هئي استاد بخاريءَ ائٽمي هٿيارن کي دنيا جي امن لاءَ خطرو قرار ڏيندي دنيا کي هٿيارن کان پاڪ ڪري جهنم بڻيل جهان کي بهشت بڻائڻ جو پيغام شعر ذريعي ڏيندي چوي ٿو ته:

اچو ايندي صديءَ جي آجيان ڪريون
نشانبر امن عالم جو نشان ڪريون
هٿيون ائٽمي آڙاه ڏرتيءَ تان
جهنم گم ڪريون جنت عيان ڪريون. (30)

استاد بخاري ٻئي شعر ۾ تلوار، بندوق، بارود ۽ ائٽم بم کي پوري انسانيت لاءِ جنجال سمجهي ٿو.

سنسار تان سورن جو جنجال ڪڏهن لهندو
طوفان ڪڏهن رڪبا پونجال ڪڏهن لهندو
تلوار کان بندوقون، بندوق کان ايٽم بم
انسان تان بارودي ٻنبال ڪڏهن لهندو. (31)

استاد بخاري دنيا جي امن کي ڦٽائيندڙ امن دشمن ۽ انسان دشمن ظالم قوتن کي شيطان سان مشابهت ڏيندي، خاموشيءَ سان ظلم سهندڙن کي حيوان سڏي ٿو. جڏهن ته پر امن رهندڙ ماڻهن کي انسان جو درجو عطا ڪندي فرمائي ٿو ته:

جو ظلم ڪندڙ آهه اهو آ شيطان
جو ظلم سهي ڪين ڪڇي سو حيوان
جو امن ڏئي، امن گهري، امن وٺي،
هن دور جو انسان اهو آ انسان. (32)

نتيجو:

استاد بخاري اهو ترقي پسند فڪر رکندڙ شاعر آهي، جنهن جي شاعريءَ ۾ مذهبي رواداري، انساني ڀائيچاري، عالمي امن ۽ انسان دوستيءَ واري فڪر جو پرچار ملي ٿي، جنهن دقيانوسي سوچن ۽ روايتي خيالن کي رد ڪندي جديد ۽ نئين فڪر سان هم آهنگ رچنائون تخليق ڪري سنڌي شاعريءَ کي هٿي ڏني آهي. اهوئي سبب آهي جو ڪيس ترقي پسند فڪر رکندڙ شاعرن ۾ نمايان شاعر طور ليکيو وڃي ٿو.

حوالا

1. سميجو، اسحاق، ڊاڪٽر، سنڌي ادب ۾ ترقي پسند تحريڪ جو پسمنظر، 2015ع، ص، 2، قليچ تحقيقي جرنل، مرزا قليچ بيگ چيئر سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو
2. پليجو، رسول بخش، انڌا اونڌا ويج، 1967ع، ص، 101، انسائيڪلو پيڊيا ڪارپوريشن حيدرآباد
3. بخاري، استاد، لهر لهر دريا، 1990ع ص، 32، سنڌڙي ڪتابي سلسلو رتوديرو
4. ساڳيو ص، 12 .
5. بخاري، استاد، سوچون پٽڪا واڪا، 2017ع، ص، 80، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو
6. ميمڻ، غفور، ڊاڪٽر، سنڌي ادب جو فڪري پسمنظر، 2017ع، ص، 400، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو حيدرآباد
7. بخاري، استاد، لهر لهر دريا، 1990ع، ص، 41، سنڌڙي ڪتابي سلسلو رتوديرو
8. ميمڻ، غفور ڊاڪٽر، سنڌي ادب جو فڪري پسمنظر، 2017ع، ص، 275، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو حيدرآباد
9. بخاري استاد، لهر لهر دريا، 1990ع، ص، 60، سنڌڙي ڪتابي سلسلو رتوديرو
10. ساڳيو ص، 61.
11. بخاري استاد، سوچون پٽڪا واڪا، 2017ع، ص، 21، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو
12. بخاري استاد، لهر لهر دريا، 1990ع، ص، 49، سنڌڙي ڪتابي سلسلو رتوديرو
13. بخاري استاد، سوچون پٽڪا واڪا، 2017ع، ص، 116، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو
14. ساڳيو ص224.
15. بخاري استاد، لهر لهر دريا، 1990ع، ص، 139، سنڌڙي ڪتابي سلسلو رتوديرو
16. بخاري استاد، سوچون پٽڪا واڪا، 2017ع، ص، 221، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو

17. ساڳيو ص، 221.
18. ساڳيو ص، 34.
19. بخاري تابش، ڏرتي ڌڻي شاعر، ڊاڪٽر احسان دانش جو مضمون، 2020ع، ص، 70، مرڪ پبليڪيشن ڪراچي
20. بخاري استاد، سوچون پٽڪا واڪا، 2017ع، ص، 199، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو
21. ڪنگراڻي عزيز عشق، عقل، استاد، 2018ع، ص، 85، جوت پبليڪيشن ڪراچي
22. بخاري استاد، سوچون پٽڪا واڪا، 2017ع، ص، 202 روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو
23. جوڻيجو عبد الجبار ڊاڪٽر، ڪنمال، 2002ع، ص، 488، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو
24. ساڳيو ص، 488.
25. بخاري استاد، لهر لهر دريا، 1990ع، ص، 14، سنڌڙي ڪتابي سلسلو رتوديرو
26. ساڳيو ص، 31.
27. بخاري استاد، نہ ڪم نبريو نہ غم نبريو 2010ع، ص، 76، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو
28. ڪانڌڙو انور آزاد، استاد بخاري فن ۽ شخصيت، 2010، ص، 157، ثقافت کاتو حڪومت سنڌ
29. بخاري استاد، لهر لهر دريا، 1990ع، ص، 45، سنڌڙي ڪتابي سلسلو رتوديرو
30. ساڳيو ص، 65.
31. ساڳيو ص، 76.
32. بخاري استاد، سوچون پٽڪا واڪا، 2017ع، ص، 209، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو